

wekkend om van sommige reders te lezen dat zij splinternieuwe schepen naar het pakijds stuurden. Kenden die reders het bedrijf eigenlijk wel? Eén naam moet echter met ere worden genoemd: die van de Rotterdammer C.J. Bottemanne. Hij is de enige Nederlander geweest die het in die tijd aandurfde om met een walvisjager met stoomaandrijving en harpoenkanon uit te varen.

Informatie over de vraag naar vangstproducten putte de schrijver vooral uit archiefstukken over publieke verkopen in Harlingen en Leeuwarden. Hieruit blijkt dat vooral lokale afnemers werden bediend, op afstand gevolgd door kooplieden in Amsterdam. Hier kan toekomstig onderzoek nog meer aan het licht brengen. Te denken valt dan aan bijvoorbeeld douanearchieven. Deze zijn voor dit boek niet geraadpleegd, maar door de informatie over im- en export toch van belang. Daarnaast kan het in beeld brengen van de prijsontwikkelingen van vangstproducten aan de hand van N.W. Posthumus' *Nederlandsche Prijsgeschiedenis* (Leiden 1943 en 1964) iets zeggen over veranderingen in de vraag. Ook veranderingen in de mode en in de technische ontwikkeling van de olielamp verdienen daarbij meer aandacht. Over de winstgevendheid van de rederijen valt weinig algemeen te zeggen. Daarvoor verschillen de per rederij bewaard gebleven bronnen teveel. Duidelijk is wel dat toen eenmaal de overheidssteun substantieel afnam de interesse bij reders ook meteen daalde. Volgens de schrijver was het daarna winstgevender om geld gewoon op een bank te zetten.

Samenvattend: *Trying-out* is een boek dat een duidelijk beeld schept van hoe de walvisvaart in de negentiende eeuw in ons land georganiseerd werd. Het doet dat door uitvoerig gebruik te maken van de grote verscheidenheid aan beschikbare bronnen. Verder biedt het door het uitstekende notenapparaat duidelijke handreikingen voor verder onderzoek. De Nederlandse bewerking *Harpoeniers en robbenjagers* is eveneens fraai uitgegeven. Het aantal bron- en literatuurverwijzingen is hierin echter beperkt.

J.R. Leinenga, Emmen

Loos, R., *Deutschland zwischen 'Schwärmertum' und 'Realpolitik'. Die Sicht der niederländischen Kulturzeitschrift De Gids auf die politische Kultur des Nachbarn Preußen-Deutschland 1837-1914* (Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 17; Münster etc.: Waxmann, 2007, 273 blz., €38,-, ISBN 978 3 8309 1928 5).

Over de Nederlands-Duitse betrekkingen in de negentiende en twintigste eeuw is inmiddels een alleszins bevredigende stand van onderzoek vast te stellen, waarbij vooral over de relatie in de twintigste eeuw in de laatste twee decennia veel geschreven is. Onderzoekslacunes betreffen vooral de negentiende eeuw en alleen al daarom is de dissertatie van Renate Loos over Nederlandse Duitslandbeelden uit het tijdschrift *De Gids* toe te juichen. Loos, die na haar pensionering als lerares dit onderzoek heeft uitgevoerd, gaat daarbij uit van de juiste stelling dat voor een goed begrip van de huidige Nederlands-

Duitse relatie en de daarin soms optredende spanningen verder teruggekeken moet worden dan 1940. Natuurlijk is een groot deel van de naoorlogse spanningen te herleiden geweest tot de ervaringen in de bezettingstijd, maar deze spanningen vermengden zich met oudere patronen van die relatie. Zo ontstond met de toenemende kracht van Pruisen en de totstandkoming van het Tweede Duitse Keizerrijk (1871) een grootmacht aan de Nederlandse oostgrens waarmee vanuit Nederlands perspectief in de bilaterale relatie een structureel spanningsveld ontstond: enerzijds het bewustzijn in velerlei opzicht van Duitsland te profiteren, anderzijds een welhaast natuurlijke neiging zich tegen de grote buur af te zetten en de eigen identiteit te beklemtonen. Het is tegen deze achtergrond dat Loos de vraag stelt naar continuïteit in de Nederlandse Duitslandbeelden tussen de negentiende eeuw en het heden.

Dat interessante uitgangspunt vereist grote zorgvuldigheid en terughoudendheid omdat het gevaar op de loer ligt van versimpelde historische lijnen over een lange periode. Helaas is Loos herhaaldelijk in deze val getrapt. Zo is het avontuurlijk om karakterisering van uit *De Gids* van 'Duitse agressiviteit' op het internationale toneel uit de negentiende en vroege twintigste eeuw op één lijn te stellen met de uitslag van de zogenoemde Clingendael-enquête uit 1993 waarin Nederlandse jongeren Duitsers 'heerszuchtig' en 'oorlogszuchtig' noemden. Ronduit ongelukkig wordt het wanneer mede op grond daarvan wordt vastgesteld dat ook vandaag de dag in het Nederlandse politieke bewustzijn Duitsland nog steeds door veroveringsstreven zou worden gekenmerkt (257-258). De verklaring voor deze 'grote-stappen-snel-thuis'-patronen van Renate Loos ligt in de zeer dunne literatuurbasis waarop zij de huidige Nederlands-Duitse relatie beschrijft. Zij doet dit aan de hand van 'fünf relativ willkürlich ausgewählte Veröffentlichungen' (24), een voor een dissertatie onvoldoende overtuigende werkwijze, temeer daar de keuze geen recht doet aan de stand van onderzoek ter zake.

Stelt Loos dus teleur bij het blootleggen van lange lijnen en patronen in de Nederlandse beeldvorming over Duitsland, veel zorgvuldiger is zij in weergave van de Nederlandse Duitslandbeelden in de negentiende eeuw. Aan de hand van Remieg Aerts' standaardwerk over *De Gids* schetst zij het liberaal-intellectuele klimaat van Nederland en maakt zij overtuigend duidelijk waarom zij dit tijdschrift als bron voor haar studie naar de meningsvorming in toonaangevende liberale kring heeft gekozen. Een doorlopend Duitslandbeeld over de gehele onderzochte periode – van de eerste uitgaven van *De Gids* in 1837 tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 – ontstaat overigens niet, omdat soms jarenlang geen artikel over Duitsland verscheen. Vanzelfsprekend werd vooral dan over Pruisen respectievelijk Duitsland geschreven wanneer daartoe politieke aanleiding was. Aldus centreert Loos' onderzoek zich rond de belangrijkste etappen van de Pruisische respectievelijk Duitse geschiedenis sinds de tweede helft van de negentiende eeuw. Uitvoerig analyseert zij artikelen uit *De Gids* over de mislukte revolutie van 1848, het 'Duits'-Deense conflict over Sleeswijk-Holstein in de jaren 1847 en 1863-1864, de Pruisisch-Oostenrijkse strijd om de hegemonie in Duitsland van 1865-1866, de daarop volgende Noord-Duitse Bond, het ontstaan van het Tweede Duitse Keizerrijk en ten slotte over het streven onder keizer Wilhelm II van Duitsland

een wereldmacht te maken. Niet verwonderlijk dat bij dergelijke thema's bezorgde en kritische geluiden over Duitsland herhaaldelijk in *De Gids* te lezen waren. Loos spreekt van 'einem weitgehend homogenen Bild' met duidelijk negatieve inhoud. Dweezucht, onberekenbaarheid, wereldvreemdheid, politieke verdeeldheid en naïveteit, en dit alles vermengd met een Nederlands politiek superioriteitsgevoel: 'Sie (de auteurs van *De Gids*) nehmen die Lebenseinstellung und die Lebensverhältnisse der Deutschen insgesamt als provinzielle Enge wahr, auf die sie aus der Perspektive der weltoffenen Handelsnation herabblicken' (255). Goed leesbaar en met grote precisie schetst Loos deze doorgaans kritische Duitslandbeelden en verdiept daarmee de bestaande inzichten over de Nederlandse ambivalentie jegens Duitsland in de door haar onderzochte periode. Te betreuren is wel dat zij haar eigen onderzoeksresultaten nauwelijks aan die bestaande inzichten koppelt. Veelvuldig (en terecht) maakt zij gebruik van Horst Lademachers standaardwerk over Nederlands-Duitse betrekkingen in de negentiende en twintigste eeuw, maar tevergeefs zoekt men bij Loos naar verwijzingen naar niet minder belangrijke standaardteksten van onder andere J.C. Boogman, Herman von der Dunk en André Beening. Aldus heeft Loos empirisch goed werk verricht en zinvol materiaal verzameld, maar helaas nagelaten haar bevindingen in een breder historiografisch kader te presenteren.

Friso Wielenga, Zentrum für Niederlande-Studien Münster

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

Smit, Chr. (ed.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008, 301 blz., €24,95, ISBN 978 90 351 3248 1).

In de jaren tachtig van de vorige eeuw ontstond een levendige belangstelling voor de negentiende- en begin twintigste-eeuwse pogingen de lagere klassen te beschaven. Met behulp van theorieën van onder meer Norbert Elias en Michel Foucault werden deze activiteiten geanalyseerd met begrippen als sociale controle en beschavingsoffensief. De bestudering van onder meer het Nut, liefdadigheidsprojecten, volkswoningbouw, alcohol- en prostitutiebestrijding, kinderbescherming en zuigelingenverzorging toonde aan dat de initiatiefnemers zich ten doel stelden het lot van de arbeidersklasse te verbeteren door hen op te voeden tot een hoger peil van beschaving.

In de bundel *Fatsoenlijk vertier* gaan de auteurs verder op deze ingeslagen weg. Zoals de titel al aangeeft richten zij zich op verschillende initiatieven om de vrijetijdsbesteding van de lagere klassen in een meer beschaafde richting om te vormen. Omdat aan het eind van de negentiende eeuw de vrije tijd van de arbeiders toenam, bestond de angst dat die zich in hun vrije uren zouden overgeven aan ledigheid, drankzucht en allerlei onnutte vormen van vermaak;

nuttige vrijetijdsbesteding moest dit voorkomen. Achtereenvolgens passeren de bevordering van het lezen, van museumbezoek, van verschillende vormen van kunst, van tuinieren, van gymnastiek, van het vegetarisme en van fietsen de revue. Alle stukken bevatten een gedetailleerde beschrijving van één concreet geval. Drie artikelen gaan over België, vier over Nederland.

Boudien de Vries deed onderzoek naar de bevordering van de leescultuur door een analyse van de volksbibliotheken in Haarlem. Ze laat zien dat er Nutsbibliotheken, confessionele, socialistische en commerciële bibliotheken waren, elk gericht op een eigen publiek en met een ander aanbod aan boeken. Terwijl bijvoorbeeld de confessionele bibliotheken zich toededen op zedelijke opvoeding en de socialistische op emancipatie van de arbeiders, boden de commerciële bibliotheken vooral verstrooiende lectuur. Liesbet Nys schrijft over een Belgische vereniging voor volkseducatie die onder meer het aantrekkelijk maken van museumbezoek voor arbeiders tot doel had. Museumbezoek zou goed zijn voor de intellectuele, esthetische en technische ontwikkeling van de lagere klassen, en daarom moesten de toegankelijkheid verruimd, de collecties beter gepresenteerd en de bereikbaarheid verbeterd worden. Een soortgelijk doel had de Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk, die toneelvoorstellingen, voordrachtsavonden, concerten en tentoonstellingen organiseerde om arbeiders kennis te laten maken met deze hogere vormen van cultuur, beschreven door Marc Adang. Bij dit soort initiatieven zijn zowel verlichte liberale burgers als voormannen van de socialistische beweging betrokken. De vraag in hoeverre de burgerlijke kunst waardevol is voor arbeiders wordt uiteindelijk ook door socialisten bevestigend beantwoord, al bepleiten zij tegelijkertijd gemeenschapskunst, zoals leken spelen en decoratieve kunst.

Drie artikelen gaan over wat minder 'verheven' vormen van vertier. Andreas Styren beschrijft hoe al dan niet uit kritiek op het ziekmakende stadsleven, ook in België een beweging ontstond die de liefde voor de natuur wilde aanwakkeren middels het kweken van bloemen en planten en het inrichten van volkstuintjes, die in tijden van schaarste ook nog nuttige producten opleverden. Gezonde lichaamsbeweging was een ander thema dat vele pennen in beweging bracht. De bijdrage van Pascal Delheye is gewijd aan de manier waarop een bepaalde gymnastiekvariant een plaats kreeg in het Belgische volksonderwijs, en wat meer specifiek Nederlands is de bevordering van het fietsen. In 'Het paard der democratie' beschrijft Anne-Katrin Ebert de manier waarop de ANWB, opgericht in 1885 als een vereniging van wielrijders uit de betere standen, zich in de loop van de twintigste eeuw sterk ging maken voor de beschavende werking van fietsen voor de lagere klassen, hierin met enige aarzeling bijgevallen door de Arbeidersjeugdbeweging. De ironie wilde echter dat de fiets toen al een flinke populariteit had verworven als handig vervoermiddel en dat het verdere gebruik van de fiets vooral gestimuleerd werd door verlaging van de prijs.

Alle auteurs wijzen erop dat het heel moeilijk is te zeggen wat het effect is geweest van de door hen beschreven activiteiten. Niet alleen is weinig bekend over het gebruik van bibliotheken, het bezoek aan musea en andere kunstvormen, maar ook is niet na te gaan in welke mate tuinieren, vegetarisch eten,